

Şûî Alîm Muhammed Mîrzâ en-Nâînî'nin (öl. 1936) "Tenbîhü'l-ümme ve tenzîhü'l-mille" Adlı Eserinin İslâm Siyaset Nazâriyesi Açısından Önemine Dair Bazı Mülâhazalar

Certain Considerations on the Significance of Shî'ite Scholar Muḥammad Ḥusayn an-Nā'īnī's (d. 1936) Work "Tanbīh al-umma wa tanzīh al-milla" in Terms of Islamic Political Theory

Seracettin ERAYDIN

ORCID: [0000-0003-4094-1246](https://orcid.org/0000-0003-4094-1246) E-Posta: Seracettin.eraaydin@cbu.edu.tr
Araş. Gör. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İlahiyat
Fakültesi/Temel İslam Bilimleri, (İslam Hukuku) Anabilim Dalı
Doctor Research Assistant, Manisa Celal Bayar University, Faculty of
Theology, Department of Islamic Law
MANİSA, Türkiye
ROR ID: [053f2w588](https://ror.org/053f2w588)

Article Information / Makale Bilgisi

Citation / Atıf: Eraydın, Seracettin. "Şûî Alîm Muhammed Mîrzâ en-Nâînî'nin (öl. 1936) "Tenbîhü'l-ümme ve tenzîhü'l-mille" Adlı Eserinin İslâm Siyaset Nazâriyesi Açısından Önemine Dair Bazı Mülâhazalar". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35 (Aralık 2024), 67-89.

<https://doi.org/10.35415/sirnakifd.1508779>

Date of Submission (Geliş Tarihi)	01.07.2024
Date of Acceptance (Kabul Tarihi)	06.09.2024
Date of Publication (Yayın Tarihi)	15.12.2024
Article Type (Makale Türü)	Research Article (Araştırma Makalesi)
Peer-Review (Değerlendirme)	Double anonymized – At Least Two External (Çift Taraflı Körleme / En az İki Dış Hakem).
Ethical Statement (Etik Beyan)	It is declared that scientific, ethical principles have been followed while carrying out and writing this study, and that all the sources used have been properly cited. (Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur).
Plagiarism Checks (Benzerlik Taraması)	Yes (Evet) – Ithenticate/Turnitin.
Conflicts of Interest (Çıkar Çatışması)	The author(s) has no conflict of interest to declare (Çıkar çatışması beyan edilmemiştir).
Complaints (Etik Beyan Adresi)	suifdergi@gmail.com
Grant Support (Finansman)	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research. (Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır).
Copyright & License (Telif Hakkı ve Lisans)	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. (Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır).

Öz

Hız. Peygamber'in vefatından itibaren Müslümanların nasıl ve kimler tarafından yönetileceği meselesi hakkında tartışmalar çıkmış ve bu minvalde farklı yaklaşımlar ve teoriler ortaya çıkmıştır. Bu yaklaşım ve teorilerden özellikle iki tanesi İslâm siyaset tarihinde ön plana çıkmış ve büyük kitleler tarafından benimsenmiştir. Bunlardan ilki Müslümanların çoğunluğunu oluşturan Sünnî dünyanın benimsediği *hilâfet* teorisi, ikincisi ise Sünnîlerden sonra ikinci büyük Müslüman kitleyi oluşturan Şîa'nın savunduğu *imâmet* teorisidir. Sünnî düşüncede hilâfet meşruiyetini Müslüman toplumun temsiliyetinden veya güce dayalı biatından alırken, Şîi düşüncede imâmet meşruiyetini belli bir ailenin/Ehl-i beytin üyesi olarak ilâhi seçilmişlikten almaktadır. Bütün bir klasik dönem boyunca hem Sünnî hem de Şîi düşünce açısından bazı dokunuşlar dışında ana çerçevesiyle korunan söz konusu siyaset teorilerinin Modern dönemde kurulan ulus devletlerle birlikte uygulanabilirliğini kaybettiği anlaşılmıştır. Buna karşı Sünnî âlim ve düşünürler yoğun olarak İslâm'ın ruhuyla uyumlu ve Müslüman toplumun maslahatını koruyacak güncel yönetim modelleri arayışına girerken; nispeten daha geç ve az yoğunlukta olmak üzere Şîi fakihler de bir inanç meselesi olan İmâmet anlayışını sarsmayacak yeni siyaset modelleri üzerine düşünmüşlerdir. Nitekim çalışmamızın merkezinde yer alan *Tenbîhü'l-ümme ve tenzîhü'l-mille* adlı eser de Şîi çevrelerce müctehid kabul edilen Muhammed Mîrzâ en-Nâînî tarafından İran'da hüküm süren saltanat düzenine karşı Meşrutiyet Devrimi'ni desteklemek ve İslâmî bir anayasal düzenin esaslarını ortaya koymak üzere kaleme alınmış imâmet anlayışıyla uyumlu yeni bir siyaset teorisi denemesidir. Eserin İran Meşrutiyet Devrimi'nin manifestosu olarak addedilmesi ve Şîi siyaset nazariyesi açısından yeni bir başlangıç kabul edilmesi hasebiyle müstesna bir yere sahip olmasının yanı sıra müellifin meselelere yaklaşımında çoğunlukla Müslüman âlim ve aktivist kimliğiyle mezhepler üstü bir tutuma sahip olması, konuyla ilgili görüşlerini serdederken bütün bir Müslüman kitleyi muhatap alması ve bu minvalde ümmet kavramına çokça vurgu yapması, bir de modern siyasetin mesele ve kavramlarını İslâm kaynakları çerçevesinde ele alması onu genel İslâm siyaset nazariyesi açısından da önemli kılmaktadır. Buradan hareketle çalışmamızın esas amacı zikri geçen eserin genel İslâm siyaset nazariyesi açısından önemine dair çeşitli mülâhazalarda bulunmak, çalışmamızda temel hedef ise eserin ülkemiz bilim adamları tarafından bu yönüyle de bilinmesine katkı sunmaktır. Bu amacı ve temel hedefi gerçekleştirmek üzere ilk olarak eser ve müellifi hakkında bazı bilgiler sunulmuş ve daha sonra ise eserin içeriğinden hareketle genel İslâm siyaset nazariyesi açısından önemi incelenmiştir. Araştırmanın sonucu itibarıyla *Tenbîhü'l-ümme ve tenzîhü'l-mille* adlı eserin müellifi Müslümanların tarihi siyaset tecrübesini mezhep kimliğinden bağımsız olarak bütüncül bir şekilde değerlendirerek emperyalizme ve İslâm coğrafyasında hüküm süren despot yönetimlere karşı Müslüman ortak kimliğine ve ümmetin birliğine vurgu yapmıştır. Katı imâmet anlayışına dayalı Şîi siyaset nazariyesini esneterek Sünnî düşünceye benzer bir teori geliştirmiş ve bu şekilde fakihlere imamlara vekâleten siyasî işleri idare etme yetkisi ve toplumsal meselelere doğrudan müdahil olma alanı açmıştır. Modern devlet ve siyaset anlayışını İslâm'ın genel ilkeleriyle bağdaştırmaya çalışmış ve Müslümanların içerden gelen despotizm ve dışardan gelen sömürgeci düzenlerden nasıl kurtulacaklarına dair çeşitli çözüm önerileri sunmuştur.

Anahtar Kelimeler: İslâm Hukuku, Nâînî, Tenbîhü'l-Ümme, Şîa, İslâm, Siyaset Nazariyesi.

Abstract

Since the passing of the Prophet Muhammad, debates have arisen concerning the governance of Muslims and the legitimate authority to lead them. Within Islamic political thought, two primary theories have gained prominence and been embraced by large Muslim communities. The first is the caliphate theory, supported by the Sunni majority, and the second is the imamate theory, upheld by the Shia, the second-largest group in Islam. In Sunni doctrine, the caliphate's legitimacy stems from the representation of the Muslim community or allegiance granted through power and authority. Conversely, Shia doctrine asserts that the imamate derives its legitimacy from divine selection, limited to members of the Ahl al-Bayt (the Prophet's family). Throughout the classical period, both theories largely retained their foundational frameworks despite occasional adjustments. However, the rise of modern nation-states rendered these traditional theories increasingly impractical and less applicable. In response to these shifts, Sunni scholars and thinkers actively sought governance models aligned with Islamic principles that could address the challenges of modernity while safeguarding the interests of Muslim societies. On the other hand, Shia jurists were slower and less vigorous in formulating alternative political models, as the imamate remains a fundamental tenet of Shia faith. Amidst these developments, Muhammad Mîrzâ en-Nâînî emerged as a prominent Shia thinker who sought to bridge these gaps. His seminal work, *Tanbîh al-Umma wa Tanzîh al-Milla*, represents a groundbreaking effort to reconcile the concept of imamate with modern political ideas. Written during the Constitutional Revolution in Iran, the book advocates for an Islamic constitutional order and challenges the prevailing sultanate system. It is widely regarded as the manifesto of the Iranian Constitutional Revolution and marks a significant evolution in Shia political theory. Nâînî's work is notable for its supra-sectarian perspective. Writing as a Muslim scholar and activist, he addresses a broad Muslim audience and emphasizes the unity of the ummah (Muslim community). The book integrates modern political concepts within the framework of Islamic sources, thereby offering a unique approach to Islamic political theory. By doing so, it underscores the broader relevance of the work beyond Shia contexts, contributing to the discourse on Islamic political thought as a whole. This study aims to highlight the importance of *Tanbîh al-Umma wa Tanzîh al-Milla* in the broader context of Islamic political theory. A secondary goal is to promote awareness of this work among scholars in other regions. To achieve these objectives, the study first provides an overview of the author and the work, then examines its significance within Islamic political thought. The findings reveal that Nâînî conducted a comprehensive analysis of the historical political experiences of Muslims, transcending sectarian divides. He emphasized the collective identity of Muslims and the unity of the ummah in the face of imperialism and despotic rulers. By adapting Shia political thought, particularly the rigid concept of imamate, he developed a theory that shares commonalities with Sunni perspectives. This adaptation allowed jurists to assume a role in political and social governance on behalf of imams. Furthermore, Nâînî sought to harmonize modern statecraft with Islamic principles, offering practical solutions to address internal tyranny and external colonial domination.

Keywords: Islamic Law, Nâînî, *Tanbîh al-umma*, Shî'a, Islam, Political Theory.

Giriş

İslâm siyaset tarihine bakıldığında Sünnî dünya, teorik açıdan Hz. Peygamber'den sonraki ilk dört halîfe/Hulefâ-yi Râşîdîn döneminde uygulandığı varsayılan ideal hilafet modelini korumakla birlikte pratikte İslâm tarihinin çok erken döneminden itibaren bir realiteye dönüşen saltanat düzenini kabullenebilmiş ve ona uygun bir konum alabilmiştir.¹ Buna karşı Şîi dünya, tarihin belli dönemlerinde yönetici-ulema şahsında yürütülen küçük iş birlikleri dışında bütün bir Müslüman siyaset tecrübesini gayr-ı meşru sayarak İmâm'ın eliyle yeniden kurulacak adil düzeni beklemeye koyulmuştur.² Bütün bir klasik dönem boyunca pratik ile teori arasında dengeli bir şekilde bu iki siyaset nazariyesini koruyan Sünnî ve Şîi Müslümanlar modern dönemin meydan okumalarına karşı Müslüman toplumun bünyesini koruyacak ve İslâm'ın esaslarına aykırı düşmeyecek uygulanabilir ve sürdürülebilir alternatif siyaset nazariyeleri arayışına koyulmuşlardır. Elbette bu durumda genel olarak hilâfet konusunun fikhî bir mesele olarak kabul edildiği Sünnî çevrede fakihler daha rahat hareket ettiklerinden birçok farklı teori geliştirebilmişlerdir.³ Buna karşı imâmet konusunun itikadî bir boyutta ele alındığı⁴ Şîi çevrede fakihler, imâmet anlayışına uygun daha dar bir çerçevede hareket etmek durumunda kalmışlardır. Öyle ki 19. yüzyılın sonlarına doğru İran'da hüküm süren Kaçar Hanedanı dönemine denk gelen süreçte Şîi ulema arasında bu minvalde hararetli tartışmalar yaşanmıştır. Bu tartışmaların bir tarafında geleneksel Şîi siyaset nazariyesini savunan ve batı menşeli anayasal düzeni bidat ve hurafe sayan ulema, diğer tarafında ise anayasal düzene dayalı meşrutî düzeni savunan âlimler yer almıştır. Nitekim ikinci tarafta yer alan Nâînî'nin İran'daki Meşrutiyet Hareketi'ni desteklemek üzere kaleme aldığı *Tenbîhü'l-Ümme ve tenzîhü'l-mille* adlı eser de modern dönemde Şîi dünyada imâmet anlayışı çerçevesinde ortaya konulan sistematik ve kapsamlı

¹ Sünnî anlayışta fıkıh-siyaset ilişkisine dair geniş bilgi için bk. Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Basrî el-Mâverdi, *el-Ahkâmü's-sultâniyye ve'l-velâyetü'd-dîniyye* (Kuveyt: Dârü İbni Kuteybe, 1989); Ebü Ya'lâ Muhammed b. Hüseyin el-Ferrâ, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, (Beirut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000); Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî, *Giyâsü'l-ümme fi tayâsi's-zulem*, thk. Abdülazîm ed-Dîb (Kahire: Mektebetü'l-İmâmî'l-haremeyn, 1401); Ebü Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *el-İmâme ve's-siyâse*, (Kahire: Matbaatü'n-Nîl, 1904); Mehmet Evkuran, *Sünnî Paradigmayı Anlamak: Bir Ekolün Politik ve Teolojik Yapılanması* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 143 vd.

² Ahmed el-Kâtib, *Şiada Siyasal Düşüncenin Gelişimi: Şûrâdan Velâyet-i Fakîhe* (Ankara: Otto, 2016), 25 vd.

³ Ramazan Yıldırım, *20. Yüzyıl İslâm Dünyasında Hilâfet Tartışmaları* (İstanbul: Anka Yayınları, 2004.); Seracettin Eraydın, *İslâm Hukuku Açısından Son Dönem Hilâfet Tartışmaları* (Ankara: İlâhiyat, 2023).

⁴ İmâmet meselesi Şîa'da çoğunlukla itikadî bir bağlamda ele alınmakla birlikte onun hem temellendirilme hem de patik açıdan fıkıhla da sıkı bir ilişkisi bulunmaktadır. Konu hakkında geniş bilgi için bk. Sefa Atik, "Şîi Fıkıhında İmâmetin Garantörlüğünden İctihadın Sorun Çözücülüğüne Geçiş Süreci Üzerine Mülâhazalar", *Universal Journal of Theology* 4/2 (Aralık 2019), 59-97.

ilk siyaset nazariyesi olarak addedilmektedir. Öyle ki bu eser modern dönemde Şîi siyaset nazariyesinin merkezinde yer alan ve İran İslâm Devrimi'nin fikirsel zeminini oluşturan *velayet-i fakîh* düşüncesinin temelini sağlamlaştırmıştır.

Naîn'nin zikri geçen eseri İran siyasî tarihi açısından önemli bir role ve yere sahiptir. Zira yazıldığı dönemde ortaya çıkan Meşrutiyet Hareketi'ne dinî ve fikirsel açıdan bir meşruiyet zemini sağlamanın yanı sıra o gün itibariyle İran'da hâkim olan yönetim anlayışı ile onun zihni alt yapısı ve maddi dayanaklarına işaret eden tarihi bir belge niteliğindedir. Yine eser Şîi siyaset nazariyesi açısından da bir dönüm noktası konumundadır. Çünkü imamların siyasî velâyet yetkisini fakihlere de tanıyan düşünceyi tahkim ederek katı imâmet anlayışına dayalı geleneksel Şîi siyaset nazariyesine esneklik getirmiş ve fakihlere siyasî ve toplumsal meselelere müdahale etme noktasında etkin rol sağlamıştır. Bu durum, imamların siyasî velâyetine dayanan ulemanın İran'da İslâmî bir devrim gerçekleştirmeleriyle sonuçlanmıştır. Ayrıca eser, Müslüman bir zihnin ürünü olması, bir bütün olarak Müslümanların tarihsel siyasî problemlerine işaret etmesi ve onlara dair çeşitli çözüm önerileri sunması, siyasî kavram ve meseleleri İslâmî kaynaklar çerçevesinde ele alması itibariyle genel İslâm siyaset nazariyesi açısından da önem arz etmektedir. Ne var ki İran siyaset tarihi açısından ve Şîi siyaset nazariyesi açısından birçok çalışmaya konu olan söz konusu eserin⁵ genel İslâm siyaset nazariyesi açısından önemine yeterince vurgu yapılmadığı ve bu açıdan gerektiği gibi incelenmediği görülmektedir. Biz de daha önce yapılan çalışmalardan da istifade etmek suretiyle farklı olarak eserin genel İslâm siyaset nazariyesi açısından önemine işaret etmeyi ve bu yönüyle incelemeyi amaçladık. Bu amacı gerçekleştirmek üzere öncelikle eser ve müellifi hakkında önemli bulduğumuz ve çalışmamızın anlaşılmasını sağlamayı düşündüğümüz bazı tanıtıcı bilgilere yer verip daha sonra eserin içeriğinden hareketle İslâm siyaset nazariyesi açısından önemine dair çeşitli mülâhazalarda bulunmaya çalıştık. Dolayısıyla eser-müellif merkezli bir yöntemle kaleme alınan çalışmamızda eser ve müellifi hakkında bilgi verilirken betimleyici bir üslup kullanılmıştır. Eserin İslâm siyaset nazariyesi açısından incelendiği kısımda ise metne dayalı

⁵ Bu minvalde dikkat çeken bazı çalışmalar için bk. Kenan Çamurcu, *Allame Mirza Nâîn'nin Tenbihü'l-Ümme ve Tenzihü'l-Mille İsimli Eserinin Meşrutiyet Hareketi Açısından Tahlil ve Değerlendirmesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Ortadoğu ve İslâm Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek lisans Tezi, 2020); Muhsin Kediver, *Nazariyehâ-i devlet der fikh-ı Şîa* (Tahran: Neşreney, 2001), 119-121; İsmail Sarı, "İran'da Şîi Sekülerleşme Süreci", *Turkish Journal of Shiite Studies* 2/2 (Aralık 2020), 157-173; Mazlum Uyar, *Başlangıcından Günümüze Şîi Politik Düşüncesi* (İstanbul: Matbuat Yayın Grubu, 2020), 242 vd.

çeşitli tahliller yapılmış ve yer yer bazı çıkarımlarda bulunulmuştur. Gerekli görüldüğü durumlarda hem kurumsal düzeyde hem de şahıslar üzerinden Sünnî-Şîi yaklaşımlara yer verilerek okuyucuya karşılaştırma yapma ve iki farklı eğilim arasındaki etkileşim noktalarını görme imkânı sağlanmaya çalışılmıştır. Neticede Şîi ve Şîa kavramlarının çoğunlukla İmâmîyye Şîası'nı ifade etmek üzere kullanılan bu çalışmada müellifin Müslüman âlim kimliğine dikkat çekilerek eserin İslâm siyaset nazariyesi açısından önemi ve bu yöndeki katkıları ön plana çıkarılmaya çalışılmıştır.

1. Klasik İslâm Siyaset Nazariyesine Genel Bir Bakış

Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretiyle birlikte ortaya çıkan durum, Müslümanların onun önderliğinde site devleti şeklinde siyasî bir oluşum kurmalarını ve bu minvalde çeşitli faaliyetlerde bulunmalarını beraberinde getirmiştir.⁶ Hz. Peygamber'in vefatından sonra da tereddütsüz bir şekilde yürütülen⁷ ve temelini Kur'an-ı Kerim'in birtakım toplumsal prensipleri ile Hz. Peygamberin uygulamalarından alan söz konusu faaliyetler İslâm siyaset nazariyesinin ilk fikrî ve pratik zeminini oluşturmaktadır.⁸ Bununla birlikte İslâm siyaset nazariyesi adına ortaya çıkan mirasın genel yapısı büyük oranda Hz. Peygamber'in vefatından itibaren bu konuda süregelen olaylar ve tartışmalar ile onlara dair yapılan yorumlar çerçevesinde şekillenmiştir.⁹ Öyle ki İslâm siyaset nazariyesinin odak noktası olan ve ona dair bütün meselelerin etrafında döndüğü hilâfet/imâmet meselesinin dinî konumu ve gerekliliği gibi konularda farklı görüşler benimsenmiş ve çeşitli teoriler ortaya konulmuştur.¹⁰ Elbette bu görüş ve teorilerin içinde en yaygın olan ve Müslüman kitlenin büyük çoğunluğu tarafından benimsenen teorilerin Sünnî hilâfet anlayışı ile Şîi/İsnâaşerî imâmet anlayışı olduğu söylenebilir. Bunlardan Sünnî anlayışa göre şer'î ahkâmı uygulayacak ve ümmetin maslahatını koruyacak bir hilâfet düzeni zorunlu olup bu kurum,

⁶ Hz. Peygamber dönemi siyasî faaliyetler için bk. Muhammed Hamidullah, *İslam Tarihine Giriş*, çev. Ruhi Özcan (İstanbul: Beyan Yayınları, 2007), 63 vd.

⁷ Yıldırım, 20. *Yüzyıl İslâm Dünyasında Hilâfet Tartışmaları*, 24; Süleyman Uludağ, *İslâm-Siyaset İlişkileri* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014), 35.

⁸ Hızır Murat Köse, "İslam Siyaset Düşüncesinin Temelleri: Bir Giriş Denemesi", *İslam Siyaset Düşüncesi: Adil Devlet, Erdemli Şehir, Mükellef İnsan*, ed. Lütfi Sunar – Özgür Kavak (Ankara: İlem Kitaplığı, 2018), 27-43.

⁹ Bu konuda detaylı bilgi için bk. Muhammed Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, çev. İhsan Süreyya Sırma, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2007), 80 vd; Mehmet Azimli, *Halifelik Tarihine Giriş: Başlangıcından IV. asra kadar* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2016).

¹⁰ Hilâfet/imâmet hakkında çıkan tartışmalar ve ortaya konuların teoriler hakkında geniş bilgi için bk. Muhammed Ziyauddin er-Rayyıs, *İslam'da Yönetim Sistemleri ve Temelleri*, çev. İbrahim Sarıms, (Ankara: Fecr Yayınları, 2017).

Hız. Peygamber'in idarî anlamdaki vekâleti konumundadır.¹¹ Bu vekâletin kimler tarafından ve nasıl yürütüleceği ise bir inanç meselesi olmayıp Müslümanların seçim ve ictihâdına bırakılmış bir alandır. Dolayısıyla hilâfet meselesi genel itibariyle fıkıhın konusu olmakla birlikte Ehl-i sünnetin akâid kitaplarında ele alınması onu itikâdî gören fırkalara reddiye amacılıdır.¹² Şîî düşünceye göre ise imâmet dinin asıllarından olup Hız. Peygamber'in hem dinî hem de dünyevî vazifesini kapsamaktadır. Yine kimin ve nasıl imam olacağı ictihâdî bir mesele olmayıp imamlar bizzat Allah tarafından nas veya önceki imamın beyanıyla belirlenmiştir.¹³

Esasında Sünnî anlayış Hız. Peygamber ve ilk dört halifenin uygulamalarını merkeze alan ideal bir hilâfet modelini savunmakla birlikte konuyu genel itibariyle fıkıhî bir düzlemde ele aldığından, İslâm tarihinin çok erken dönemlerinden itibaren bir realiteye dönüşen saltanat düzeniyle de uyum içinde kalabilmiştir. Şöyle ki Sünnîlik burada şer'î ahkâmın uygulanması ve toplumsal düzenin sağlanmasını esas almış ve saltanat sistemini bu çizgide tutmaya çalışmıştır. Hatta bu minvalde belli oranda naslara dayandığı varsayılan halifenin Kureyş'ten olması gerektiği ve bir tek halifenin varlığı gibi meselelerde de esnek davranabilmiştir.¹⁴ Buna karşı Şîî anlayış imâmet anlayışını bütünüyle nas merkezli ve itikâdî bir mesele olarak ele aldığından Hız. Peygamber'in vefatından itibaren Müslümanların yaşadığı siyasî tecrübeyi gayrı meşru saymış ve ona karşı tavır almıştır.¹⁵ Şîa'nın özellikle Emevîler'le başlayan saltanat dönemindeki sert tavrı onu realiteden gittikçe uzaklaştırmış ve zaman içinde imâmet anlayışına mitolojik unsurların da dâhil olmasına neden olmuştur.¹⁶ Ne var ki zaman içinde Fatmîler, Büveyhîler ve Safevîler gibi Şîî devletlerin de kurulması, Şîî âlimleri yeni arayışlara ve imâmete dayanmayan yönetimlerle belli düzeyde uzlaşma yoluna

¹¹ Sünnî anlayışta hilâfetin dinî konumu için bk. Ebü'l-Yüsr Muhammed el-Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, çev. Şerafettin Gölcük (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2013), 273; Fahreddîn er-Râzî, *Me'âl, mü usûli'd-dîn: Kelam İlminin Esasları*, çev. Muhammet Altaytaş (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2019), 250-252.

¹² Sa' dedd'in et-Teftâzânî, *el-Makâsîd: Kelam İlminin Maksatları*, çev. İrfan Eyibil (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2019), 736-138.

¹³ Şîa'nın imâmet anlayışı hakkında geniş bilgi için bk. Ethem Ruhî Fığlalı, *İmâmiyye Şîası* (İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2008), 217-218; Metin Bozan, *İmâmiyye Şîası'nın Oluşumu: Mâsum Oniki İmam İnançının Ortaya Çıkışı* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2018).

¹⁴ Erwin I. J. Rosenthal, *Ortaçağ'da İslam Siyaset Düşüncesi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1996), 35.

¹⁵ Namık Sinan Turan, *Hilâfet: Erken İslâm Tarihinden Osmanlı'nın Son Yüzyılına* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017), 154-165.

¹⁶ Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap Siyasal Akli*, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: Mana Yayınları, 2020), 313 vd.

sevk etmiştir.¹⁷ Fakat fakihlerin bu yöndeki çabalarının katı imâmet anlayışına rağmen belli bir sonuca ulaşması uzun bir zaman almıştır. Nitekim Safevîler döneminde yaşayan Muhakkik Kerekî (öl. 940/1534) belli şartlara haiz fakihin imama niyâbet edebileceğinden bahsetmişse de onun bu görüşü yaygınlık kazanmamıştır. Yine Kerekî'den birkaç asır sonra gelen Molla Ahmed en-Nerâkî¹⁸ (öl. 1245/1829) de fakihin siyâsî anlamdaki velâyetini savunmuşsa da Şeyh Murtazâ el-Ensârî (1281/1864) gibi önemli müctehidlerin tenkidlerine maruz kalmış ve onun bu görüşleri genel kabul görmemiştir.¹⁹ Fakat en-Nâînî'nin kendisinden önce dile getirilen fakihin siyâsî velâyeti düşüncesini sistematik bir şekilde ele alması ve yaşadığı dönemin de etkisiyle Şîi siyaset düşüncesinde açık ve kesin bir dönüşümün gerçekleştiği görülmektedir.

2. Muhammed Hüseyin en-Nâînî ve Tenbîhü'l-Ümme Adlı Eseri

Bu bölümde Nâînî'nin ilmî ve aktivist kişiliğine kısaca değinmenin ve onun *Tenbîhü'l-ümme* adlı eserini genel hatlarıyla tanıtmamızın konunun daha iyi anlaşılmasına ve önemini ortaya koymasından faydalı olduğunu düşünmekteyiz.

2.1. Nâînî'nin İlmî ve Aktivist Kişiliği

İran'ın İsfahan vilâyetine bağlı küçük bir şehir olan Nâîn'de doğan Mîrzâ Muhammed Hüseyin en-Nâînî yaşadığı çevrede ilmi otoriteyi elinde bulunduran bir aileye mensuptu. Küçük yaştan itibaren eğitime bağlayan Nâînî, dinî ilimlerde otorite kabul edilen âlimlerden ders almak üzere çeşitli şehirleri ziyaret ettikten sonra o gün itibariyle Şîi dünyanın önemli ilim merkezlerinden sayılan Sâmerrâ'ya yöneldi ve burada devrin en önde gelen *merci-i taklid* olan Muhammed Hasan Şîrâzî'nin (öl. 1312/1895) ilim halkasına dahil oldu. Şîrâzî'nin kâtipliğine kadar yükselen Nâînî, hocasının vefatından sonra önce Kerbelâ'ya oradan da Necef'e giderek Şîi ilmî havzanın tartışmasız ilmî otoritesi ve *merci-i taklidi* olan *Ahund Molla* lakabıyla ünlü Muhammed Kâzım el-Horâsânî'nin (öl. 1911) ilim halkasına dahil oldu. Necef ilim havzasında kısa sürede yıldızı parlayan Nâînî, bir müctehid olmanın yanı sıra toplumsal meselelerle de ilgilenen; emperyalizme ve istibdada karşı mücadele eden bir fikir adamı olan Horâsânî'nin en önemli talebesi ve destekçisi konumuna

¹⁷ Şîi fakihlerin gaybet dönemindeki siyâsî çözüm ve uzlaşma arayışları için bk. Kâtib, *Şiada Siyasal Düşüncenin Gelişimi*, 339 vd.

¹⁸ Nerâkî'nin ilgili görüşleri için bk. Molla Ahmed en-Nerâkî, *Avâidü'l-eyyâm fi kavâidi'l-ahkâm* (Kum: Mektebetü'l-İlâmi'l-İslâmî, 1417), 536-540.

¹⁹ Abdülemîr Kâzım Zâhid, *el-Akdü'l-ctimâi inde's-Şeyh en-Nâînî fi'l-İrâk* (Beyrut: Merkezü'r-Râfidîn li'l-Hivâr, 2022), 24-25.

yükseldi. Horâsânî'nin vefatıyla birlikte ise kendisine ait bir ders halkası kuran Nâînî merci-i taklîd konumuna yükseldi.²⁰

Nâînî, birçok müctehidin bulunduğu bir ortamda merci-i taklîd makamına layık görülmüş bir müctehid olmanın²¹ yanında modern dönemde Şîi fıkhnın yeniden yapılandırılması çabalarının da öncülerinden sayılmaktadır.²² Öyle ki o, usûl ilmine dair çabalarının ve görüşlerinin özgünlüğü sebebiyle söz konusu ilimde müceddid kabul edilmektedir.²³ Ayrıca hikmet, felsefe, siyaset, kelâm, fıkıh ve usûl ilminin çeşitli meseleleri üzerine Arapça ve Farsça yazılmış birçok eseri bulunan²⁴ Nâînî'nin ictihâd derecesine ulaşmış öğrencileri tarafından onun derslerinden derlenen *Fevâidü'l-usûl* ve *Ecvedü't-takrîrât* gibi *takrîrât* türü eserler Şîi ilim havzalarında en itibar gören eserlerin başında gelmektedirler.²⁵

Nâînî, tartışmasız ilmî kişiliğinin yanında aktivist kişiliği ile de ön plana çıkan bir şahsiyettir. Öyle ki o yaşadığı döneme din adamı kimliği kadar siyasî çalışmalarıyla da damga vurmuş ve kendisinden sonraki dönemi dinî görüşleri kadar siyasî alandaki düşüncesiyle de etkilemiştir.²⁶ Onun çok erken yaşlarda Cemâluddîn Afgânî'nin (öl. 1315/1897) fikirleriyle tanıştığı, hayatının sonrasında da kendisine ilgi duyduğu, hatta Sâmerrâ'da bulunurken onunla görüştüğü ve bu durumun onun hem toplumsal meselelere ilgi duymasına hem de ümmetin içinde bulunduğu koşullar konusunda duyarlı olmasına sebep olduğuna işaret edilmektedir.²⁷ Nâînî, eğitimini tamamlamak üzere Irak'a gittiğinde ise kendisini doğal olarak dinî ilimler kadar siyaset ve toplumsal meselelerle ilgilenen âlimler topluluğu içinde bulmuştur. Şöyle ki Sâmerrâ'da ders halkasına katıldığı Şîrâzî her ne kadar iktidara mesafeli bir tavır takınmış olsa da siyasî konulara müdahale etme ve bu yönde görüş

²⁰ Abdülkerîm Âli Necef, "eş-Şeyh Muhammed Hüseyin en-Nâînî: Dirâseten fi hayatihi'l-ilmîyye ve's-siyâsiyye", *Mecelletü'l-Minhâc* 15 (1999), 154; Agâbuzurg et-Tahrânî, *Tabakâtü a'lâmü'ş-Şîa: Nükabâü'l-beşer fi karnî'r-râbi' âşer* (Meşhed: Dârü'l-Mirtazâ, 1404), 1/593-594; Ahmet Özel "Nâînî" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/319.

²¹ Muhammed Hüseyin Âli es-Sağîr, *Kâdetü'l-fikri'd-dînî ve's-siyâsî fi'n-Necefi'l-Eşref* (Beyrut: Müessesetü'l-Belâğ, 2009), 56.

²² Seracettin Eraydın, *Ca'ferî Fıkıh Usûlünde Murtazâ el-Ensârî Ekolünün Delil Anlayışı* (Bursa: Bursa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 44.

²³ Tahrânî, *Nükabâü'l-beşer*, 1/595. Nâînî'nin usûl ilmine dair görüşleri için bk. Âli Mehdî Pûr, *Târîhu ilmi'l-usûl*, çev. Âli Zâhir (Beyrut: Dârü'l-Velâ, 2010), 365.

²⁴ Âli Fazıl el-Kâînî Necefî, *Mu'cemu müellifi'ş-Şîa* (Kum: Matbaatü Vezâreti'l-İrşâdi'l-İslâmî, 1405), 409; Özel, "Nâînî", 32/319.

²⁵ Sağîr, *Kâdetü'l-fikri'd-dînî ve's-siyâsî*, 63; Âli Necef, "eş-Şeyh Muhammed Hüseyin en-Nâînî", 155.

²⁶ Sağîr, *Kâdetü'l-fikri'd-dînî ve's-siyâsî*, 76.

²⁷ Âli Necef, "eş-Şeyh Muhammed Hüseyin en-Nâînî", 156; Mâcid el-Garbâvî, *eş-Şeyh Muhammed Hüseyin en-Nâînî: Münazzirü'l-hareketi'l-dustûriyye* (Sidney: Müessesetü'l-Müsakkafi'l-Arabî, 2012), 48-49.

bildirmeden geri durmayan bir âlim olduğu aktarılmaktadır.²⁸ Özellikle Nasirüddîn Şah'ın (öl. 1314/1896) tütün üretim ve satış tekelini İngiliz bir şirkete devretmesine karşı tütünün haram olduğuna ve boykot edilmesi gerektiğine dair fetvasıyla halkı ayaklandıran Şîrâzî'nin²⁹ sekreterliğini yürüten Nâînî, hocasının bu yöndeki çabalarına katkıda bulunmuştur.³⁰ Yine hocası Şîrâzî'nin vefatından sonra Necef'e gidip ders halkasına katıldığı Horâsânî, Şîî âlimlerden İran Meşrutiyet Hareketi'nin en önde gelen savunucusu olmanın yanında hem Irak'taki siyasî gelişmelere doğrudan katılan hem de İngiliz ve Rus emperyalizmine karşı fikrîsel ve pratik düzeyde mücadele eden ve bu uğurda suikasta uğrayan bir müctehitti.³¹ Nitekim Nâînî kısa süre içinde Horâsânî'nin en önde gelen talebesi olma payesine ulaşmış ve hem meşrutiyet hareketinde hem de Irak'taki siyasî mücadelesinde onun en önemli destekçisi olmuştur. Hocası Horâsânî'nin vefatından sonra büyük oranda ilmî ve siyasî önderliği elinde bulunduran³² Nâînî'nin hem İran hem de Irak topraklarında sürdürdüğü siyasî mücadelesi üç merhalede değerlendirilmektedir. O önce İran Meşrutiyet Hareketi'ni hararetle savunmuş, halkı bu yönde teşvik etmiştir ve bu konuda hareketin manifestosu niteliğindeki *Tebîhü'l-ümme ve tenzîhü'l-mille* adlı eseri kaleme almıştır. Ne var ki Meşrutiyet Devrimi'nin beklenenin aksine bir yöne evrilmesi onda bu yönde hayal kırıklığına sebep olmuştur. Bu süreçten sonra Irak sahasına yönelen Nâînî, İngilizler başta olmak üzere buradaki her türlü emperyalist güçlere ve emperyalistlerin gölgesinde hareket eden iktidarlara karşı mücadele yürütürken, Rusların İran topraklarına yönelik işgallerine karşı da cihada katılmıştır. Bu süre içinde çeşitli kovuşturmalara ve sürgünlere maruz kalan Nâînî siyasî hayatının son merhalesinde hem İran hem de Irak yönetimlerine karşı daha ılımlı bir tavır sergileyerek aktif siyasetten uzak bir şekilde vefat ettiği 1936 yılına kadar daha çok ilmi ve fikri bir mücadele sürecine girmiştir.³³

²⁸ Cengiz Kallek, "Hasan eş-Şîrâzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/355.

²⁹ Şîrâzî'nin fetvasıyla iktidara geri adım attıracak bir boyuta ulaşan tütün boykotu İran toplumunun ilk kitlesel hareketi olarak nitelendirilmekte olup ve modern İran toplumu için yeni bir başlangıç olarak kabul edilmektedir. bk. Ahmed Kesrevî Tebrizî, *İran Meşrutiyet Tarihi*, çev. Mehdi Kamruz – Hamit Zafer Kars (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2021), 49-50; Mohammad Reza Djalili – Thierry Kellner, *İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi*, çev. Reşat Uzmen (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2021) 31; Ervand Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, çev. Dilek Şendil (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020), 54.

³⁰ Uyar, *Şîî Politik Düşüncesi*, 243.

³¹ Horâsânî'nin siyasî mücadelesi hakkında geniş bilgi için bk. Muhsin Kediver, *Siyasetnâme-i Horâsânî: Kit'ât-ı Siyâsî der Âsâr-ı Mollâ Muhammed Kâzım Horâsânî* (Tahran: Gazâl, 1387); Hamid Algar, "Ahund Molla", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/185.

³² Sağır, *Kâdetü'l-fikri'd-dînî ve's-siyâsî*, 77; Âli Necef, "eş-Şeyh Muhammed Hüseyin en-Nâînî", 156.

³³ Abdülhâdî el-Hâîrî vd., *Muhammed Hüseyin en-Nâînî ve te'sîsü'l-fikhi's-siyâsî* (Beirut: Mektebeü Mü'mini Kureyş, 2012), 88-89; Garbâvî, *Münazzirü'l-hareketi't-düstûriyye*, 121-122.

Nâînî'nin yaşadığı dönem ve çevrede hem ilmî ağırlığı olan hem de toplumsal hareketlere öncülük eden Mollâ Ahûnd (öl. 1911), Mîrza Seyyid Muhammed Tabâtabâî (öl. 1920), Molla Abdürresûl Kaşânî, Şeyh Fazlullah Nûrî (öl. 1909) gibi birçok önemli müctehid âlimler olmasına rağmen³⁴ onu ön plana çıkaran şey Meşrutiyet Devrimi'ne dair yazdığı eserdir. Şöyle ki onun İran Meşrûtiyet Hareketi'ni desteklemek amacıyla kaleme aldığı *Tenbîhü'l-ümme ve tenzîhü'l-mille* adlı eseri hem İran siyasî tarihi açısından hem de genel İslâm siyaset nazariyesi açısından çok önemli bir yere sahip olup³⁵ bir sonraki başlıkta genel hatlarıyla çalışmamızın merkezinde yer alan söz konusu kitaptan bahsedilecektir.

2.2. *Tenbîhü'l-ümme* Adlı Esere Genel Bir Bakış

İran Meşrûtiyet Hareketi'nin önde gelen savunucularından sayılan Nâînî'nin söz konusu hareketi desteklemek kabiline İslâm'ın saltanat düzenine bakışını ortaya koymak; baskı ve diktatörlükten uzak bir siyasî yönetimin İslâmî temellerini açıklamak amacıyla Farsça kaleme aldığı *Tenbîhü'l-ümme ve tenzîhü'l-mille* kendi döneminde Şîî dünyada bu konuda yazılmış en önemli ve en etkili eser kabul edilmektedir.³⁶ Zira onun söz konusu eseri yazdığı süreçte bir tarafta İran'da Kaçar hükümdarı Muhammed Ali Şah'ın baskıcı ve zorba yönetimi en güçlü olduğu dönemi yaşamaktaydı.³⁷ Diğer tarafta ise iktidara karşı anayasal düzeni ve özgürlükleri savunan meşrutiyet fikrini reddeden ve karşı propaganda yürüten Fazlullâh Nûrî (öl. 1909) gibi çok önemli Şîî âlimler bulunmaktaydı.³⁸ Bunun mukabilinde Nâînî'nin Molla Âhund ve Abdullah Mazenderânî gibi müctehidler tarafından onaylanan eseri meşrutiyet yanlılarına fikinsel destek sağlamış, halkın meşrutiyet düzenine yönelik inancını güçlendirmiş ve Meşrutiyet Hareketi'ne karşı olan ulemayı etkisizleştirmiştir. Dolayısıyla bütün olumsuzluklara rağmen İran siyasî tarihinde yeni devrin başlangıcı olan

³⁴ bk. Müzaffer Şâhidî, "Ulemâ ve Merâci-i Meşrûteâh: Ez Agâzı Devre-i Dûvem tâ Rihlet-i Âhund Horâsânî", *Târîhnâme-i İnkilâb* 6-7 (1395); Uyar, *Şîî Politik Düşüncesi*, 229 vd.; Behrooz Moazami, *İran'da Devlet, Din ve Devrim: 1976'da Bugüne*, çev. Bahar Bilgen (İstanbul: İletişim Yayınları, 2021), 154-155; Azam Ahmadi, "İran'da Kaçar Hanedan Dönemi Devlet ve Ulema İlişkisi", *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 9/2 (2020).

³⁵ Moazami, *İran'da Devlet, Din ve Devrim*, 155;

³⁶ Kâtib, *Şiada Siyasal Düşüncenin Gelişimi*, 517; Çamurcu, *Allame Mirza Nâînî'nin Tenbîhü'l-Ümme ve Tenzîhü'l-Mille İsimli Eserinin İran Meşrutiyet Hareketi Açısından Tahlil ve Değerlendirmesi*, 5; Asiye Tıgılı, *İran'da Entelektüel Dinî Düşünce Hareketi* (İstanbul: Mana Yayınları, 2017), 36.

³⁷ Dönemin siyasî ortamı için bk. Yılmaz Karadeniz, "II. Meşrutiyetin Ön Denemesi: İran Meşrutiyet Hareketi ve Sebepleri (1906)", *Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 47 (2008).

³⁸ Ateş Uslu: *Siyasal Düşüncenin Toplumsal Tarihi* 3 (İstanbul: Yordam, 2021), 419; Kaan Dilek, "İran'da Meşrutiyet Hareketi ve Dönemin Siyasi Gelişmeleri", *Akademik ORTA DOĞU* 2/1 (2007), 57-61.

Meşrutiyet Devrimi'nin başarıyla sonuçlanmasına ciddi katkılarda bulunmuştur.³⁹ Aynı şekilde eser mensup olduğu İmâmiyye mezhebinin imâmet anlayışına dair genel kabulü korumakla birlikte Şîi siyaset fıkında imamın yokluğu durumunda ümmetin ulema önderliğinde İslâmî bir düzen kurmanın mümkün olduğunu ortaya koyarak mezhebin siyaset fıkında bir devrim yaratarak İran İslâm Devrimi'nin kurucu düşüncesi olan *velâyeti fakih* kavramının teorik zeminini sistemleştirerek güçlendirmiştir. Ayrıca bu eserde modern siyasetin anayasal düşünce, halkın yönetime katılımı, eşitlik ve özgürlük gibi birçok kavramı İslâmî bir çerçeveye oturtmaya çalışmıştır.⁴⁰

Yukarda da işaret edildiği gibi Şîi ilim havzalarında en yüksek düzeyde dinî eğitim alarak merciiyyet makamına ulaşmış bir müctehid olan Nâînî'nin eserinde eşitlik, özgürlük, katılımcı yönetim vb. birçok modern siyasî kavram kullanmakta; siyaset tarihi ve felsefesine dair bazı bilgiler vermektedir. Onun bu tür kavram ve bilgileri o dönem itibariyle Arapça ve Farsça'ya tercüme edilen batı kaynaklı kitaplardan ve İslâm dünyasında yayınlanan bu konuyla ilgili bazı dergilerden edindiği⁴¹ ve sathi düzeyde olduğu söylenmektedir.⁴² Bu minvalde Nâînî'nin eserini kaleme alırken Abdurrahmân Kevâkibî tarafından Osmanlı Saltanatı'nı eleştirmek amacıyla yazdığı *Tabâ'i'u'l-istibdâd*⁴³ adlı eserden çok fazla etkilendiği ve istifade ettiği üzerinde durulmaktadır. Öyle ki onun baskı rejimi, insan hakları, katılımcı yönetim gibi konuları işlerken Kevâkibî'yle aynı kavramlar kullandığı ve benzer yaklaşımlar sergilediği üzerinde durulmaktadır.⁴⁴ Bununla birlikte Nâînî'nin Kevâkibî'den farklı olarak konuları genel Şîi nazariye çerçevesinde ele alması, meseleleri ondan daha sistematik ve geniş bir şekilde işlemesi; dinî ve aklî kaynaklar çerçevesinde daha derinlikli ve detaylı irdelemesiyle özgün bir eser ortaya koyduğuna işaret edilmektedir.⁴⁵

³⁹ Vecîh Kevserânî, *el-Fakîh ve's-sultân: Cedeliyetü'd-dîn ve's-siyâse fî tecrübeteyn târîhiyeteyn el-Osmâniyye ve's-Safeviyye-el-Kâcâriyye* (Beyrut: el-Merkezü'l-Arabî li'l-Ebhâs ve Dirâseti's-Siyâsiyye, 2015), 199; Garbâvî, *Münazzirü'l-hareketi'l-dustûriyye*, 68; Sağîr, *Kâdetü'l-fikri'd-dînî ve's-siyâsî*, 80; Çamurcu, *Tenbîhü'l-Ümme ve Tenzîhü'l-Mille İsimli Eserinin İran Meşrutiyet Hareketi Açısından Tahlil ve Değerlendirmesi*, 60; Mazlum Uyar, *Arap-Fars Şîiliği Bağlamında Irak Şîiliği: Tarihi, Sosyo-Politik Analiz* (İstanbul: İyidüşün Yayınları, 2022), 75.

⁴⁰ Sarı, "İran'da Şîi Sekülerleşme Süreci", 165-166; Uyar, *Şîi Politik Düşüncesi*, 229.

⁴¹ Uyar, *Şîi Politik Düşüncesi*, 249.

⁴² Hâîrî vd., *Muhammed Hüseyin en-Nâînî ve te'sîsü'l-fikhi's-siyâsî*, 254.

⁴³ Kevâkibî ve eseri hakkında geniş bilgi için bk. Abdurrahman Kevakibi, *Despotizmin Doğası: Köleliğin İflassı*, çev. Adem Yerinde (İstanbul: Mana Yayınları, 2018).

⁴⁴ Abdülhâdî el-Hâîrî, *Teşeyyü' ve meşrûtiyet der İrân* (Tahran: Matbaa-yı Emîr Kebîr, 1364), 233; Uyar, *Şîi Politik Düşüncesi*, 249; Zâhid, *el-Akdü'l-ctimâî inde's-Şeyh en-Nâînî*, 26; Çamurcu, *Tenbîhü'l-Ümme ve Tenzîhü'l-Mille İsimli Eserinin İran Meşrutiyet Hareketi Açısından Tahlil ve Değerlendirmesi*, 40.

⁴⁵ Özel, "Nâînî", 32/319; Hâîrî vd., *Muhammed Hüseyin en-Nâînî ve te'sîsü'l-fikhi's-siyâsî*, 254; Hâîrî, *Teşeyyü' ve meşrûtiyet der İrân*, 234-235.

Nâînî her ne kadar bütün topluma hitap edecek bir eser yazmayı dilemiş olsa da ilmî ve felsefî açıdan çok teknik bir dil kullanmış olması sebebiyle eserin anlaşılması ciddi anlamda zorluklar içermektedir. Bununla birlikte müellif eserin küçük hacmine rağmen konuyu genel bir çerçevede açık ve net bir şekilde ele alabilmiş ve savunduğu görüşleri birçok aklî ve naklî argümanla destekleyebildiği görülmektedir.⁴⁶

Nâînî eserini bir bütün olarak bir mukaddime, beş bölüm ve bir sonuçtan oluşturmuş ve her bir bölümde sırasıyla şu konuları işlemiştir: Önsözde devletin toplum hayatındaki yeri ve önemine vurgu yaptıktan sonra giriş bölümünde toplumlarda yaygın olan bazı yönetim çeşitlerine işaret etmiştir. Birinci bölümde İslâm başta olmak üzere dinlerin baskıcı ve zorba düzenlere dair yaklaşımına yer vererek bu konuda felsefecilerin de genel görüşlerini aktarmıştır. İkinci bölümde ise masûm imamların yokluğu durumunda Müslümanların siyasî sorumluluklarına işaret ederek Şîî siyaset nazariyesi açısından sistematik bir bakış açısı sunmaktadır. Üçüncü bölümde katılımcı ve anayasal yönetim kökeni ve mahiyetine dair bazı bilgiler sunarak söz konusu yönetim modeli hakkındaki kanaatlerini paylaşmaktadır. Dördüncü bölümde de özellikle meşrutiyet karşıtı ulemanın katılımcı ve anayasal yönetim ile eşitlik ve özgürlük hakkındaki yaygın bazı yanlış kanaatlerine cevap vermeye çalışmaktadır. Beşinci bölümde ise anayasal düzende halkı temsil edecek şahısların şartları ve vazifelerinden bahsettikten sonra sonuç bölümünde zorba ve baskı düzeninin kökenlerini ele almakta ve buna karşı mücadele yollarından bahsetmektedir.⁴⁷

Bir bütün olarak ele alındığında Nâînî'nin eserini birincisi içinde bulunduğu siyasî ortamı değerlendirme ve meşrutiyeti savunmak; ikincisi zihnindeki ideal İslâmî devlet modelini ortaya koymak üzere iki ana bölümden oluşturduğu belirtilmektedir.⁴⁸ Nitekim Nâînî'nin eserin başından sonuna kadar yaşadığı dönem itibarıyla hâkim olan zorba ve baskı düzeninin aleyhine argümanlar sunma çabasında olduğu ve anayasal düzeni aklî ve dinî ilkeler temelinde temellendirme ve meşrulaştırmaya odaklandığı tespiti de⁴⁹ bu kanaatini

⁴⁶ Mâcid el-Garbâvî, *Münazzirü'l-hareketi'l-dustûriyye*, 131; Çamurcu, *Tenzihü'l-Ümme ve Tenzihü'l-Mille İsimli Eserinin İran Meşrutiyet Hareketi Açısından Tahlil ve Değerlendirmesi*, 66.

⁴⁷ Mirzâ Muhammed Hüseyin en-Nâînî, *Tenzihü'l-ümme ve tenzihü'l-mille*, thk. Seyyid Cevâd Ver'î (Kum: Müessese-i Bostan-ı Kitâb, 1382), 67-68; Ayrıca bk. Hâirî vd., *Muhammed Hüseyin en-Nâînî ve te'sisü'l-fıkhî's-siyâsî*, 104-105.

⁴⁸ Çamurcu, *Tenzihü'l-Ümme ve Tenzihü'l-Mille İsimli Eserinin İran Meşrutiyet Hareketi Açısından Tahlil ve Değerlendirmesi*, 65.

⁴⁹ Şeyma el-Ukalî "Taktîm", *Tenzihü'l-ümme ve tenzihü'l-ümme* (Mısır: Mektebetü'l-İskenderiyye, 2012), 37.

desteklemektedir. Sonuç itibariyle eserin bir taraftan meşrutiyet hareketinin manifestosu niteliğinde sayılması, diğer taraftan Şîi fıkhi açısından sistematik ve nispeten bütüncül bir yönetim modeli sunması onu ön plana çıkarırken, müellifin görüşlerini İslâm hukuku çerçevesinde ele alması da onu genel İslâm siyaset nazariyesi açısından önemli kılmaktadır.

3. Eserin İslâm Siyaset Nazâriyesi Açısından Önemi

Nâînî'nin yönetim konularına dair yazdığı bu eser iki yönden genel İslâm siyaset nazariyesi açısından önem arz etmektedir. Birincisi Nâînî'nin bu çalışması Ca'ferî mezhebinin ilmî mirası içinde önemli bir yere sahip olup söz konusu mezhebin ilmî mirası İslâm hukukunun da vazgeçilemez bir parçasıdır. İkincisi ise Nâînî her ne kadar meseleleri ele alırken mensup olduğu mezhebin argümanlarına sıklıkla başvurursa da genel çerçevede konuyu İslâm ümmetine mensup bir müctehid olarak ele almakta ve bu minvalde ümmet kavramına çokça vurgu yapmaktadır. Kaldı ki Nâînî'nin yaklaşımlarından da anlaşılacağı üzere meseleleri ele alırken mezhepler üstü bir tavır almakta; ümmetin siyasal anlamdaki ortak sorunlarına işaret ederek çözümler aramakta ve yaşadığı ortamdaki meseleler üzerinden bir bütün olarak İslâm ümmetini muhatap almaktadır. Biz de bu başlık altında müellifin ele aldığı konular ve ortaya koyduğu fikirlerden hareketle eserin İslâm siyaset nazariyesi açısından önemine dikkat çekmeye çalışacağız.

Nâînî ilk başta batı ve İslâm toplumlarını karşılaştırırken batının uzun bir karanlık döneminden sonra İslâm'ın öngördüğü toplumsal ve siyasî öğreti ve değerleri keşfederek içinde bulunduğu girdaptan çıktığını, buna mukabil İslâm toplumunun söz konusu öğreti ve değerleri çok erken dönemden itibaren terk ederek sonunda bir çıkmaza girdiklerine işaret etmektedir. O İslâm ümmetinin yeniden uyanış ve canlanma emareleri gösterdiğine işaret ederek bu uyanışta ulemanın rolüne dikkat çekmekte ve iyi bir sonuç için onlara büyük sorumluluklar düştüğünü söylemektedir.⁵⁰

Nâînî bir toplum için içerde adaleti sağlayacak ve onun genel maslahatını sağlayacak, dışarıya karşı ise onun varlığını, onurunu ve sahip olduğu değerleri koruyacak bir devlet yapısının aklen ve şer'an zorunlu olduğunu söylemekte; yöneticilerin kendi içinden olmadığı ve yönetim tarzının kendi değerlerine aykırı olduğu bir toplumun da hiçbir şekilde namusunu, onurunu ve kimliğini koruyamayacağını ifade etmektedir. İslâm ümmetinin de İslâm'ın varlığını ancak kendilerinden olan yöneticiler ve kendi değerleriyle barışık yönetim

⁵⁰ Nâînî, *Tebîhü'l-ümme ve tenzîhü'l-mille*, 35-36.

tarzıyla ayakta tutabileceklerini vurgulamaktadır.⁵¹ Nâînî'nin burada özellikle devletin yabancı hâkimiyeti veya yabancıların ona dayattığı kalıplardan uzak bir şekilde olması gerektiğine vurgu yaptığı söylenebilir.

Nâînî'ye göre modern zamanlarda herhangi bir toplumu idare eden yönetim farklı tonlarıyla genel olarak ya saltanat ya da temsîlidir. O, saltanat düzeninde sultanın ülkeyi ve içinde bulunan her ne varsa kendi öz malı gibi gördüğünü ve toplumu da güdülmesi gereken bir sürü gibi algıladığını, sultanın isteklerine boyun eğip ona hizmet edenlerin konumlarının yükselirken ona aykırı davranıp muhalefet edenlerin de her türlü mezalime uğradıklarını, buna karşı iktidar sahibinin yaptıklarından sorumlu tutulmadığını ifade etmektedir. Nâînî baskı, zorbalık ve tahakkümden ibaret olan saltanat düzeninde iktidardakinin mutlak hâkim ve dediğim dedik bir diktatör konumda olduğunu; halkın ise ezilmiş ve iradeleri elinden alınmış birer köle olduklarını aktarmakta ve söz konusu düzenin toplumun iktidarın vazifesi, ortak hakları ve birliğe dayanan gücüne dair cehaleti ile zorbalığa karşı inisiyatif almamasından beslendiğini savunmaktadır.⁵²

Nâînî İslâm'ın, saltanat düzeninin karakteri olan zorbalığı mahkûm edip buna karşı ümmeti uyardığını; zorbalığa boyun eğip zalimlere kayıtsız şartsız teslim olmanın Allah'a şirk koşma içeren bir kulluk mesabesinde olduğunu, aynı şekilde topluma musallat olup zorbalık taslamasının da tanrılık taslamak ve Allah'ın kibriya sıfatına göz dikmek olduğunu söylemekte ve buna dair bir dizi âyet ve rivâyeti siyasî bir tarzda yorumlayarak zikretmektedir.⁵³

Nâînî saltanat düzeni/temlikçi hükümetin varlığının iki çeşit istibdada dayandığına işaret etmektedir. Ona göre birincisi tabiatı halkı bastırmak ve sindirmek olan siyasî istibdattır. İkincisi ise tabiatı halkı din adına kandıran, oyalayan ve basiretlerini örten dinî istibdattır. Bu iki istibdat türü birbirinden beslenmekte olup ayrılamaz ikili konumundadır. Özellikle de dinî istibdat siyasî istibdatı daha fazla beslemekte ve ona meşruiyet sağlamaktadır. Nâînî dinî istibdat kandırmaya ve oyalamaya dayalı olduğundan ondan kurtulmak diğerine göre daha fazla dikkat ve şuur gerektirmektedir demek ve bu minvalde çeşitli âyet ve rivâyetlere atıfta bulunmaktadır.⁵⁴

⁵¹ Nâînî, *Tenbihü'l-ümme ve tenzihü'l-mille*, 39-40.

⁵² Nâînî, *Tenbihü'l-ümme ve tenzihü'l-mille*, 41-42.

⁵³ Nâînî, *Tenbihü'l-ümme ve tenzihü'l-mille*, 52 vd.

⁵⁴ Nâînî, *Tenbihü'l-ümme ve tenzihü'l-mille*, 57-58.

Nâînî, İslâm tarihinin başında baskı ve zorbalığa dayalı bir düzenin olmadığını ve her şeyin İslâmî esaslara uygun yürüdüğünü, zorba düzenin Muâviye (öl. 60/680) ile başladığını ve ondan itibaren her şeyin tersine döndüğünü ileri sürmektedir. Burada dikkat çeken durum Nâînî'nin Şî gelenekten çok farklı bir şekilde ilk halifelere olumlu şekilde atıfta bulunmasıdır.⁵⁵ Esasında Nâînî'nin ümmetin birliğine vurgu yapan Afgânî'den etkilendiği ve özellikle Sünnî dünyada basılan bazı dergileri okuduğu düşünüldüğünde, onun emperyalizme ve despot yönetimlere karşı Müslümanların ortak değerlerine vurgu yaptığından ve müşterek bir dil yakalamaya çalıştığından bahsedilebilir.

Nâînî saltanata alternatif olan temsili yönetiminde devletin işlevinin toplumun genel maslahatını korumak olduğunu, iktidarın da uygulama alanının söz konusu maslahat çerçevesiyle sınırlandırıldığını, dolayısıyla keyfiliğin, zorbalığın ve toplumun haklarına tecavüzün olmadığını söylemektedir. O bu yönetimde iktidarın saltanatın aksine zorbalığa ve baskıya değil, halkın rızasına ve genel menfaatlerine dayandığını, onun bir emanet olarak kabul edildiğini ve halkın da yönetimin bir parçası olduğunu aktarmaktadır.⁵⁶

Nâînî'ye göre gaybet asrında masumiyete dayalı bir iktidar kurmak imama niyabet edenin şahsında dahi mümkün gözükmemektedir. Bu durumda iktidarı makbul bir düzeyde tutacak en uygun yönetimin temsiliyete dayalı ve iktidarın anayasayla sınırlandırıldığı meşrutî düzen olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁷ O zorbalık, baskı ve zulme dönüşmemesi için iktidarı sınırlamanın İslâm başta olmak üzere bütün dinlerin esaslarından olduğunu söylemekte ve bunun hem Ehl-i sünnet hem de Şî fihhına uygun olduğunu savunmaktadır.⁵⁸ Nâînî Müslümanların saltanattan kurtulup inşa etmeleri gereken meşrutî düzenin istenilen adalet ve hikmeti sağlaması için şu esaslara dayanması gerektiğini aktarmaktadır:

1- Anayasa: Nâînî'ye göre anayasal düzen halkın hak ve özgürlüklerini garanti altına alan ve iktidarın yetki ve sınırlarını ile meşruiyet şartlarını belirleyen bir anayasaya dayanmalıdır. O anayasanın esası itibarıyla şeriata muvafık olmasını şart koşmakla birlikte detaylı hükümlerin şeriata aykırı olmamasının yeterli olacağını ifade etmekte ve söz konusu anayasanın mukallidler için düzenlenmiş bir *risâle-i ameliyye* mesabesinde olacağını

⁵⁵ Nâînî, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in birtakım uygulamalarına işaret ederek onların halkla iç içe ve adalet temelli bir yönetim anlayışına sahip olduklarını ifade etmektedir. bk. Nâînî, *Tebîhü'l-ümme ve tenzîhü'l-mille*, 50-51.

⁵⁶ Nâînî, *Tebîhü'l-ümme ve tenzîhü'l-mille*, 43-44.

⁵⁷ Nâînî, *Tebîhü'l-ümme ve tenzîhü'l-mille*, 47.

⁵⁸ Nâînî, *Tebîhü'l-ümme ve tenzîhü'l-mille*, 72.

savunmaktadır.⁵⁹ Nâînî, anayasayı şerî'ate aykırı ve alternatif olabilecek bir bidat olduğunu ileri süren âlimlere karşı *mansûs* olmayan konularda yasama yapmanın câiz olduğunu ve ilâhî bir sıfat yüklenip Allah'a nispet edilmedikçe herhangi bir ilzamin şerîata aykırı bir bidat olmayacağını belirtmektedir.⁶⁰

2- Temsîlî Meclis: Nâînî, ümmetin maslahatını koruyacak, devlet işlerinden anlayan, zamanın ruhunu yakalamış, kabiliyetli, yetkin ve akil insanlar ile çeşitli bölgelerin âlimlerinden oluşacak bir meclisin kurulması ve bu meclisin iktidarı her açıdan denetleyecek ve hesap soracak yetkilerle donatılması gerektiğini söylemektedir. Burada Nâînî özellikle mecliste belli sayıda bulunacak ve şer'î açıdan meclisin çalışmalarını denetleyecek bir grup müctehidin de olmasını gerekli görmektedir. Nâînî'ye göre siyasî işlere müdahale edecek ulemadan oluşmuş böyle bir yapının oluşturulması hem Sünnî hem de Şîî fıkıhı açısından meşrudur. Sünnî fıkıhı açısından zaten bu yapıyı karşılayan *ehlü'l-hal ve'l-akd* kurumu bulunurken Şîî fıkıhı açısından da gaybet sırasında imama *niyâbet* makamını temsil etmektedir.⁶¹ Onun bu yaklaşımıyla toplum üzerindeki velâyeti/siyasî velâyeti imamlarla sınırlı tutan Şîî gelenekten⁶² ayrılarak toplumsal velâyeti ulemaya veren Sünnî siyaset fıkıhındaki *ehlü'l-hal ve'l-akd* teorisine benzer bir anlayış benimsediği tespiti yapılmıştır.⁶³

3- Eşitlik ve Özgürlük: Yöneten ile yönetilen arasındaki eşitlik ilkesinin Hz. Peygamber'in en fazla dikkat ettiği konulardan birisi olduğunu dile getiren Nâînî, hak, hukuk ve kanun önünde eşitliğin İslâm'ın en önemli yönetim esaslarından olduğunu Hz. Peygamber ve imamların uygulamalarından örnekler vererek vurgulamaktadır. Yine o Hz. Peygamber ve imamların çeşitli uygulamalarından hareketle özgürlüğün İslâm'ın esaslarından ve Allah'ın vazgeçilmez nimetlerinden olduğunu aktararak onun ancak ümmetin zalim despotlardan kurtularak gerçekleşebileceğini savunmaktadır.⁶⁴ Nâînî'nin özgürlük ile ilgili ifadelerine bakıldığında onun özgürlükten kastının saltanat düzeninden ve sömürüden kurtulmakla sınırlı olduğu;⁶⁵ yine eşitliği şer'îat çerçevesinde kanunlar önünde eşitlik ile sınırladığı⁶⁶ söylenebilir. Bu noktada Nâînî ve benzerlerinin demokrasi ve modern

⁵⁹ Nâînî, *Tenbîhü'l-ümme ve tenzîhü'l-mille*, 47.

⁶⁰ Nâînî, *Tenbîhü'l-ümme ve tenzîhü'l-mille*, 106-107.

⁶¹ Nâînî, *Tenbîhü'l-ümme ve tenzîhü'l-mille*, 48-49.

⁶² Geleneksel Şîî siyaset nazariyesi için bk. Zâhid, *el-Akdü'l-ctimâi inde'ş-Şeyh en-Nâînî*, 22-24.

⁶³ Sarı, "İran'da Şîî Sekülerleşme Süreci", 166; Ukalî "Takdîm", *Tenbîhü'l-ümme ve tenzîhü'l-ümme*, 48.

⁶⁴ Nâînî, *Tenbîhü'l-ümme ve tenzîhü'l-mille*, 50 vd.

⁶⁵ bk. Nâînî, *Tenbîhü'l-ümme ve tenzîhü'l-mille*, 96-98.

⁶⁶ bk. Nâînî, *Tenbîhü'l-ümme ve tenzîhü'l-mille*, 103-105.

anayasal düzeni savunurken meseleleri yalnızca kendi fikhî anlayışlarıyla örtüşen taraflarıyla ele aldıkları eleştirisi yapılmaktadır.⁶⁷

4- Şûra: Önemli konularda istişare etmenin İslâm dininin esaslarından olduğunu dile getiren ve buna dair Kitap ve sünnetten deliller zikreden Nâînî, şûranın da İslâm siyaset teorisinin en önemli prensiplerinden biri olduğunu ve şârî'in emri gereği Hz. Peygamber ve Hz. Ali başta olmak üzere ilk halife Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in⁶⁸ ona sıkıca riayet ettiklerini örneklerle aktarmaktadır. O şûranın yalnızca yönetenin yakın çevresiyle sınırlı olmaması gerektiğini, Müslüman toplumun bütün akıl insanlarıyla yürütülmesi gerektiğini ifade etmektedir. Ona göre şûra düzeni sözde bırakılmayıp anayasal bir güvence altına alındığında belli düzeyde de olsa Şîi mezhebinin yönetimde şart koştuğu masûmiyet prensibini; Ehl-i sünnetin de hilâfette öngördüğü adalet ve takva prensibini sağlayacaktır.⁶⁹

Müslümanların zalim ve zorba yönetimlerden kurtulmak ve yukarıda zikredilen esaslar üzerine bir sistem kurmak adına âlimlere büyük bir vazife düştüğüne işaret eden Nâînî, Şîi fikhında fakihlerin sosyal sorumluluğu anlamındaki *velâyet-i hisbiyye*⁷⁰ vazifesinin Allah'ın ziyan olmasından asla razı olmayacağı İslâmî düzeni korumak ve onu düzenlemeyi de kapsadığını, dolayısıyla gaybet sırasında fakihlerin siyasî meselelerde imama niyabette bulunabileceğini ileri sürmektedir.⁷¹ Ona göre yabancılar İslâm ümmetine musallat olmuş ve emperyalist güçler İslâm coğrafyasını diledikleri gibi aralarında paylaşırken fakihlerin vazifesini bazı toplumsal meselelerle sınırlamak ve İslâm'ın varoluşsal meselesi olan İslâmî ve adil bir düzen kurmayı ihmal etmek mevcut esareti ve sömürüyü daha da derinleştirecektir.⁷² Elbette Nâînî'nin fakih-siyâset ilişkisine dair çizdiği bu çerçeve İran Devrimi ile birlikte pratize edilmiş olsa da söz konusu ilişkiden beklediği özgürlük ve adil düzenin gerçekleştiğini söylemek zor gözükmemektedir.⁷³

⁶⁷ Uyar, *Şîi Politik Düşüncesi*, 264.

⁶⁸ Nâînî burada isim zikretmeden özellikle Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in istişare konusunda Hz. Peygamber'in yolunu sıkıca takip ettiklerine işaret etmekte ve başarılarını buna bağlamaktadır. bk. Nâînî, *Tebîhü'l-ümme ve tenzîhü'l-mille*, 85.

⁶⁹ Nâînî, *Tebîhü'l-ümme ve tenzîhü'l-mille*, 84 vd.

⁷⁰ Velâyet-i Hisbiyye, İmâmiyye fikhına göre Allah'ın zayı olmasına razı olmayacağı kamusal sorumluluklar olup söz konusu sorumlulukları yerine getirme ictihâd derecesine ulaşmış fakihlerin yetkisindedir. Geniş bilgi için bk. Mîrzâ Alî el-Garevî, *et-Tenkâh fi şerhi Urveti'l-vuskâ: Taklîd Irak: Müessesetü'l-Hav'î el-İslâmiyye*, 2009), 360-367.

⁷¹ Nâînî, *Tebîhü'l-ümme ve tenzîhü'l-mille*, 76-77.

⁷² Nâînî, *Tebîhü'l-ümme ve tenzîhü'l-mille*, 79-80.

⁷³ İran İslam Cumhuriyeti'nde din adamları sınıfının siyaset üzerindeki olumsuz etkileri için bk. Moazami, *İran'da Devlet, Din ve Devrim*, 211 vd.; Muhammed Müctehid Şebusteri, *Resmi Dini Söylemin Eleştirisi*, çev. Abuzer Dişkaya (İstanbul: Mana Yayınları, 2012).

İstibdat ve irade gaspına dayalı yönetimden kurtulmayı adil ve halkın rızasına dayalı bir düzen kurmanın ön koşulu olarak gören Nâînî'ye göre söz konusu zorba yönetimi; haklarından bihaber bilgisiz ve şuarsuz kitlelerin varlığı, zulmün şubeliğini yürüten dinî istismar araçları, menfaate dayalı ilişkiler, toplumsal huzursuzluk ve ayrışma, iktidarın halkı sindiren korku ve terör birlikleri, halkın sömürülmeye ve ezilmeye müsait ruh hali beslemektedir. Dolayısıyla zorba düzenden kurtulmanın yolu da toplumsal bilinç, dinî istismar araçlarını bertaraf etmek, hakşinaslık, toplumsal birliktelik ve mücadele ahlakıdır.⁷⁴

Sonuç

Dünya modern dönemde batı merkezli çeşitli siyasal, toplumsal ve teknik gelişmelere sahne olmuştur. Bu gelişmeler dünyanın birçok yerinde olduğu gibi İslâm dünyasını da etkisi altına almıştır. Nitekim ilk başta emperyalizmin etkisiyle işgal ve sömürü şeklinde İslâm dünyasına yansıyan bu gelişmeler zaman içinde çeşitli siyasî, toplumsal ve fikirsel krizlere sebep olmuştur. Uzun bir müddet geleneksel kurumlarıyla ayakta kalan İslâm toplumu bu krizlere karşı farklı eğilimleri ve yaklaşımlarıyla karşı koymaya çalışmış ve bu minvalde birçok hararetli tartışma ortaya çıkmıştır. Toplumun çeşitli kesimleri arasında cereyan eden bu tartışmalara gerek Sünnî gerekse Şîî fakihler de etkin olarak katılmışlardır. Onlar bu çerçevede iç ve dış kaynaklı kriz ve tehditlere karşı çeşitli pratik eylemlerde bulunmanın yanı sıra fikirsel düzeyde de belli alanlarda yenilenme ile Müslümanları aydınlatma ve harekete geçirmeye yönelik büyük veya küçük çaplı eserler ve makaleler kaleme almışlardır. Elbette gerek pratiğe gerekse teoriye dayalı bu birikim, bir müddet sonra hem Sünnî hem de Şîî âlimlerde bir taraftan İslâm dünyasına tahakküm kurmaya çalışan emperyalist güçler, diğer taraftan ise asırlarca süren saltanata dayalı despotik rejimlere karşı ortak bir hassasiyet oluşturmuş ve bu hassasiyet aralarında belli düzeyde bir etkileşim de sağlamıştır. Nitekim yukarıda sözü geçen modern gelişmelerin özellikle de siyasal etkilerini, Müslüman fakihlerin bu etkilerin ortaya çıkardığı durumlara karşı tavırlarını ve söz konusu tavırlarındaki geleneksel kurumları muhafaza etmeye yönelik ısrar veya yenilik arayışlarını, Müslüman ortak hassasiyet ve etkileşimlerini 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyılın başındaki İran toplumunda da görmek mümkündür. Şöyle ki Kaçar Hanedanlığı döneminde İran'da ortaya çıkan Meşrutiyet Hareketi'ni bir grup âlim şeriatın uygulanması açısından tehdit görüp karşı çıkarken, diğer bir grup âlim ise Müslüman toplumun huzuru ve özgürlüğü için değişimin

⁷⁴ Nâînî, *Tenbihü'l-ümme ve tenzihü'l-mille*, 141 vd.

kaçınılmaz olduğu gerekçesiyle onu savunmaktaydı. Nitekim Şîî ilim havzalarında *merci-i taklîd* makamına ulaşmış bir müctehid sayılan en-Nâînî, 1906 İran Meşrutiyet Devrimi'ni savunan âlimler arasında yer almıştır. Onun fikirsel düzeyde bazı Sünnî çevrelerden de beslenerek Meşrutiyet Devrimi'ni savunmak adına kaleme aldığı *Tenbîhü'l-ümme ve tenzîhü'l-mille* adlı eseri söz konusu devrimin teorik düzeydeki itici gücü olmasının yanı sıra İmam'ın olmadığı asırda fakihlere onu siyasî meselelerde temsil etme yetkisi tanıyarak Şîî siyaset düşüncesinde mezhebin imâmet anlayışının temel kabulüyle uyumlu bir dönüşüm sağlamıştır. Gaybet döneminde masûm bir yönetimin mümkün olmadığı rasyonel düşüncesine dayanan ve Şîî siyaset anlayışını zamanın siyaset anlayışı ve pratik ihtiyaçların da etkisiyle Sünnî düşünceye yaklaştıran bu dönüşüm üzerine inşa edilen *velâyet-ı fakih* düşüncesi İran'da ulema önderliğinde İslâmî bir devrim gerçekleşmesiyle sonuçlanmıştır. Bütün bunlarla birlikte Nâînî, İlk Dört Halife dönemi başta olmak üzere Müslümanların tarihsel siyasî tecrübesini belli oranda mezhepler üstü bir şekilde değerlendirerek, meseleleri incelerken Sünnî yaklaşıma da yer vererek ve Müslümanlar arasındaki asgari müştereklere vurgu yaparak özellikle Sünnî çevrelerle fikirsel ve duygusal anlamda bir bağ kurmuştur. Ayrıca anayasal düzen, özgürlük, eşitlik hukukun üstünlüğü vb. modern siyasete ait teori ve kavramları İslâmî esaslar çerçevesinde yorumlayarak Müslümanların siyasî düzeydeki yenilik arayışlarına meşruiyet zemini sağlayabilecek çeşitli fikirler ortaya koymuş ve İslâm coğrafyasının birçok yerinde hâkim konumda olan despotizmden kurtulmaya yönelik çeşitli öneriler sunarak buna yönelik bir bakış açısı sunmuştur. Sonuç itibariyle zikri geçen eser, İslâm coğrafyasının bir parçası olan İran'da modern dönemde ortaya çıkan siyasî ve toplumsal gelişmelere karşı belli bir grup Müslüman âlimin yaklaşımlarını temsil etmesi, yine belli bir dönemde yaşayan Müslüman âlimlerin zihin dünyasını ve siyasî meselelerle ilişkilerini yansıtmaları, bir de İslâmî kaynaklardan hareketle siyasî teori ve kavramlara dair zengin bir içerik ve farklı açıklamaları ihtiva etmesiyle dikkat çekmektedir. Eserin Sünnî çevrelerde aynı konuda eşzamanlı telif edilmiş bir eserle karşılaştırılması, tarih boyunca Müslümanlar arasında en yaygın olan Sünnî-Şîî iki yaklaşımın modern dönem siyasî bakış açılarındaki farklılıkları ve benzerliklerini yansıtmaları adına verimli olacaktır.

Kaynakça/References

- Abrahamian, Ervand. *Modern İnan Tarihi*, çev. Dilek Şendil. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.
- Ahmadi, Azam. "İnan'da Kaçar Hanedan Dönemi Devlet ve Ulema İlişkisi". *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 9/2 (2020), 448-467.
- Algar, Hamid. "Ahund Molla". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/185-186. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Âli Necef, Abdülkerîm. "eş-Şeyh Muhammed Hüseyin en-Nâînî: Dirâseten fî hayatihî'l-ilmîyye ve's-siyâsiyye". *Mecelletü'l-Minhâc* 15 (1999), 154-165.
- Atik, Sefa. "Şîî Fıkıhında İmametın Garantörlüğünden İctihadın Sorun Çözücülüğüne Geçiş Süreci Üzerine Mülâhazalar". *Universal Journal of Theology* 4/2 (2019), 59-97.
- Azimli, Mehmet. *Halifelik Tarihine Giriş: Başlangıcından IV. asra kadar*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2016.
- Bozan, Metin. *İmâmiyye Şîası'nın Oluşumu: Mâsum Oniki İmam İnancının Ortaya Çıkışı*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2018.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap Siyasal Aklı*. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: Mana Yayınları, 2020.
- Cüveynî, Ebû'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf. *Giyâsü'l-ümem fî tayâsi's-zulem*, thk. Abdülazîm ed-Dîb. Kahire: Mektebetü'l-İmâmi'l-Haremeyn, 1401.
- Çamurcu, Kenan. *Allame Mirza Nâînî'nin Tenbîhü'l-Ümme ve Tenzihü'l-Mille İsimli Eserinin İnan Meşrutiyet Hareketi Açısından Tahlil ve Değerlendirmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslâm Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek lisans Tezi, 2020.
- Dilek, Kaan. "İnan'da Meşrutiyet Hareketi ve Dönemin Siyasi Gelişmeleri". *Akademik ORTA DOĞU* 2/1 (2007), 49-68.
- Djalili, Mohammad Reza– Kellner, Thierry. *İnan'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi*. çev. Reşat Uzmen. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2021.
- Eraydın, Seracettin. *Ca'ferî Fıkıh Usûlünde Murtazâ el-Ensârî Ekolünün Delil Anlayışı*. Bursa: Bursa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Eraydın, Seracettin. *İslâm Hukuku Açısından Son Dönem Hilafet Tartışmaları*. Ankara: İlâhiyat, 2023.
- Evkuran, Mehmet. *Sünnî Paradigmayı Anlamak: Bir Ekolün Politik ve Teolojik Yapılanması*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- Ferrâ, Ebû Ya'lâ Muhammed b. Hüseyin. *el-Ahkâmü's-sultâniyye*. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000.
- Fığlalı, Ethem Ruhî. *İmâmiyye Şîası*. İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2008
- Garbâvî, Mâcid. *eş-Şeyh Muhammed Hüseyin en-Nâînî: Münazzirü'l-hareketi'l-dustûriyye*. Sidney: Müessesetü'l-Müsakkafi'l-Arabî, 2012.
- Garevî, Mîrzâ Alî. *et-Tenkîh fî şerhi Urveti'l-ovskâ: Taklîd*. Irak: Müessesetü'l-Hav'î el-İslâmiyye, 2009.
- Hâirî, Abdülhâdî. *Teşeyyü' ve meşrutiyet der İrân*. Tahran: Matbaa-yı Emîr Kebîr, 1364.
- Hâirî. Abdülhâdî vd. *Muhammed Hüseyin en-Nâînî ve te'sîsü'l-fıkhi's-siyâsi*. Beyrut: Mektebetü Mü'mini Kureyş, 2012.

- Hamidullah, Muhammed. *İslam Müesseselerine Giriş*. çev. İhsan Süreyya Sırma. İstanbul: Beyan Yayınları, 2007.
- Hamidullah, Muhammed. *İslam Tarihine Giriş*. çev. Ruhi Özcan. İstanbul: Beyan Yayınları, 2007.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî. *el-İmâme ve's-siyâse*. Kahire: Matbaatü'n-Nîl, 1904.
- Kallek, Cengiz. "Hasan eş-Şîrâzî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/354-355. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Karadeniz, Yılmaz. "II. Meşrutiyetin Ön Denemesi: İran Meşrutiyet Hareketi ve Sebepleri (1906)". *Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 47 (2008), 193-217.
- Kâtib, Ahmed. *Şiada Siyasal Düşüncenin Gelişimi: Şûrâdan Velâyet-i Fakîhe*. Ankara: Otto, 2016.
- Kediver, Muhsin. *Nazariyehâ-i devlet der fikh-ı Şîâ*. Tahran: Neşreney, 2001.
- Kediver, Muhsin. *Siyasetnâme-i Horâsânî: Kit'ât-ı Siyâsî der Âsâr-ı Mollâ Muhammed Kâzım Horâsânî*. Tahran: Gazâl, 1387.
- Kevakibi, Abdurrahman. *Despotizmin Doğası: Köleliğin İflası*, çev. Adem Yerinde. İstanbul: Mana Yayınları, 2018.
- Kevserânî, Vecîh. *el-Fakîh ve's-sultân: Cedeliyetü'd-dîn ve's-siyâse fî tecrübeteyn târîhiyeteyn el-Osmâniyye ve's-Safeviyye-el-Kâcârîyye*. Beyrut: el-Merkezü'l-Arabî li'l-Ebhâs ve Dirâseti's-Siyâsiyye, 2015.
- Köse, Hızır Murat. "İslam Siyaset Düşüncesinin Temelleri: Bir Giriş Denemesi". *İslam Siyaset Düşüncesi: Adil Devlet, Erdemli Şehir, Mükellef İnsan*. ed. Lütfi Sunar – Özgür Kavak. 27-43. Ankara: İlem Kitaplığı, 2018.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Basrî. *el-Ahkâmü's-sultâniyye ve'l-velâyetü'd-dîniyye*. Kuveyt: Dârü İbni Kuteybe, 1989.
- Moazami, Behrooz. *İran'da Devlet, Din ve Devrim: 1976'da Bugüne*. çev. Bahar Bilgen. İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.
- Nâînî, Mirzâ Muhammed Hüseyin. *Tebhîhü'l-ümme ve tenzîhü'l-mille*. thk. Seyyid Cevâd Ver'î. Kum: Müessese-i Bostan-ı Kitâb, 1382.
- Necefî, Alî Fazıl el-Kâînî. *Mu'cemu müellifi'ş-Şîâ*. Kum: Matbaatü Vezâreti'l-İrşâdî'l-İslâmî, 1405.
- Nerâkî, Molla Ahmed. *Avâidü'l-eyyâm fî kavâidi'l-ahkâm*. Kum: Mektebetü'l-İlâmî'l-İslâmî, 1417.
- Özel, Ahmet. "Nâînî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/319-320. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Pezdevî, Ebü'l-Yüsr Muhammed. *Ehl-i Sünnet Akâidi*. çev. Şerafettin Gölcük. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2013.
- Pûr, Alî Mehdî. *Târîhu ilmi'l-usûl*, çev. Alî Zâhir. Beyrut: Dârü'l-Velâ, 2010.
- Rayyıs, Muhammed Ziyauddin. *İslam'da Yönetim Sistemleri ve Temelleri*. çev. İbrahim Sarmış. Ankara: Fecr Yayınları, 2017.
- Râzî, Fahreddîn. *Me'âlimü usûli'd-dîn: Kelam İlminin Esasları*. çev. Muhammet Altaytaş. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2019.

- Rosenthal, Erwin I. J. *Ortaçağ'da İslam Siyaset Düşüncesi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1996.
- Sağır, Muhammed Hüseyin Alî. *Kâdetü'l-fikri'd-dînî ve's-siyâsî fi'n-Necefi'l-Eşref*. Beyrut: Müessesetü'l-Belâğ, 2009.
- Sarı, İsmail. "İran'da Şîi Sekülerleşme Süreci". *Turkish Journal of Shiite Studies* 2/2 (Aralık 2020), 157-173.
- Şâhidî, Müzaffer. "Ulemâ ve Merâci-i Meşrûteâh: Ez Agâzı Devre-i Düvem tâ Rihlet-i Âhund Horâsânî", *Târîhnâme-i İnkilâb* 6-7 (1395), 97-132.
- Şebusteri, Muhammed Müctehid. *Resmi Dini Söylemin Eleştirisi*. çev. Abuzer Dişkaya. İstanbul: Mana Yayınları, 2012.
- Tahrânî, Ağâbuzurg. *Tabakâtü a'lâmü'ş-Şîa: Nükabâü'l-beşer fi karnî'r-râbi' âşer*. Meşhed: Dârü'l-Mirtazâ, 1404.
- Tebrizî, Ahmed Kesrevî. *İran Meşrutiyet Tarihi*, çev. Mehdi Kamruz – Hamit Zafer Kars. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2021.
- Teftâzânî, Sa'dedd'in. *el-Makâsîd: Kelam İlminin Maksatları*. çev. İrfan Eyibil. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2019.
- Tığlı, Asiye. *İran'da Entelektüel Dinî Düşünce Hareketi*. İstanbul: Mana Yayınları, 2017.
- Turan, Namık Sinan. *Hilâfet: Erken İslâm Tarihinden Osmanlı'nın Son Yüzyılına*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Ukalî, Şeyma. "Takdîm". *Tenbîhü'l-ümme ve tenzîhü'l-ümme*. Mısır: Mektebetü'l-İskenderiyye, 2012.
- Uludağ, Süleyman. *İslâm-Siyaset İlişkileri*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.
- Uslu, Ateş. *Siyasal Düşüncenin Toplumsal Tarihi* 3. 3 Cilt. İstanbul: Yordam, 2021.
- Uyar, Mazlum. *Arap-Fars Şîliği Bağlamında Irak Şîliği: Tarihi, Sosyo-Politik Analiz*. İstanbul: İyidüşün Yayınları, 2022.
- Uyar, Mazlum. *Başlangıcından Günümüze Şîi Politik Düşüncesi*. İstanbul: Matbuat Yayın Grubu, 2020.
- Yıldırım, Ramazan. *20. Yüzyıl İslâm Dünyasında Hilâfet Tartışmaları*. İstanbul: Anka Yayınları, 2004.
- Zâhid, Abdülemîr Kâzım. *el-Akdü'l-ctimâî inde'ş-Şeyh en-Nâînî fi'l-İrâk*. Beyrut: Merkezü'r-Râfidîn li'l-Hivâr, 2022.